

College voor Examen

ECONOMIE VWO

Syllabus centraal examen 2012

November 2010

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar 2012. Syllabi van de jaren vóór 2012 zijn niet meer geldig en kunnen afwijken van deze versie.

Verantwoording:

© 2010 Commissie voor Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	4
1. Inleiding	4
1.1. vwo	5
2. Verdeling examinering CE/SE	6
3. Specificatie van de globale eindtermen voor het CE	7
Domein A: Vaardigheden en werkwijzen	7
Domein B: Arbeidsmarkt	9
Domein C: Internationale arbeidsverdeling	11
Domein E: Wisselkoersen	12
Domein K: Inkomensvorming en inflatie	13
Domein L: Inkomensverdeling	15
Domein M: Economische kringloop	15
Domein N: Markt, overheid en economische orde	18
Domein P: Sociale zekerheid	21
4. Het centraal examen	23
Zittingen centraal examen	23
Vakspecifieke regels correctievoorschrift	23
Hulpmiddelen	23
Bijlage 1. Examenprogramma economie vwo	24
Het eindexamen	
De examenstof	
Domein A Vaardigheden	24
Domein B Arbeidsmarkt	25
Domein C Internationale arbeidsverdeling	25
Domein D Betalingsbalans	25
Domein E Wisselkoersen	26
Domein H Consument en welvaart	26
Domein I Produceren en welvaart	26
Domein J Goederenmarkt	26
Domein K Inkomensvorming en inflatie	26
Domein L Inkomensverdeling	26
Domein M Economische kringloop	26
Domein N Markt, overheid en economische orde	27
Domein P Sociale zekerheid	27
Domein Q Europese integratie.	27

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader orde.

Het College voor Examens (CvE - voorheen CEVO¹) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan de syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar hun aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2012. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2013 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. Het CvE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2012 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2011 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2012 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cve.nl of aan CvE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Examens,
Drs. H.W. Laan

¹ Op 1 oktober 2009 is de CEVO (Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven) opgegaan in het CvE. De CEVO bestaat niet meer, maar besluiten van de CEVO, onder meer over de syllabi, blijven van kracht zolang deze niet herzien zijn door het CvE.

1. Inleiding

In het Rapport "Ruimte laten en keuzes bieden in de tweede fase havo en vwo" van de Minister van Onderwijs is over het examenprogramma Economie het volgende gezegd:

*"In het vwo worden de beide (deel)vakken economie 1 (280 studielasturen) en economie 1, 2 (520 studielasturen) vervangen door één vak economie (480 studielasturen). Een aanzet voor een nieuw programma is gegeven door de Commissie Teulings. In het HAVO worden de beide (deel)vakken economie 1 (200 studielasturen) en economie 1, 2 (440 studielasturen) vervangen door één vak economie (400 studielasturen). Ook daarvoor wordt een nieuw programma voorgesteld. Deze aanzet voor beide vakken moet verder worden uitgewerkt tot een volledig examenprogramma. Invoering zal pas op termijn mogelijk zijn. Het bestaande programma zal nog enige tijd moeten worden gecontinueerd. Er zullen dan daarin wellicht enige beperkingen moeten worden aangebracht, waarbij gelet zal worden op de voorstellen voor het nieuwe programma. Ook moet worden bezien of in dat - tijdelijk te handhaven - bestaande programma enige keuzemogelijkheid kan worden opgenomen, om scholen/leraren de mogelijkheid te geven om alvast ervaring op te doen met de nieuwe onderwerpen"*²

In deze fase van de herziening examenprogramma's economie (er zal nog maar één programma economie zijn) worden twee voorstellen gedaan:

- A. een voorstel tot reductie van 40 sltu ten opzichte van het nu vigerende examenprogramma economie 1,2 (dus met de uitsluitingen);
- B. een voorstel tot verdeling van de examenstof in verplichte CE-stof en verplichte SE- stof (verhouding ca. 60:40).

1.1 vwo

Bij de verdeling van de domeinen tussen het schoolexamen en het centraal examen is rekening gehouden met de volgende afwegingen:

- Domein D is een vrij technisch domein dat, hoewel het gezien kan worden als een onderdeel van het blok "Buitenland" (C, D en E), goed afzonderlijk behandeld en getoetst kan worden. Door het in het SE te plaatsen, kan de docent er van afzien om de technische kanten van het domein te behandelen en kan toch het domein in samenhang met C en E voor het SE getoetst worden. In het CE kunnen C en E goed getoetst worden zonder de technische onderdelen uit D.
- De domeinen H, I en J zijn de domeinen die het beste als blok zijn af te zonderen van de rest van het examenprogramma, zonder al te veel risico te lopen dat dwarsverbanden tussen domeinen gaan leiden tot onduidelijkheden of discussies aangaande de scheiding SE-stof en CE-stof.
- H, I en J in het SE leveren voor leraren en leerlingen een kans om te experimenteren met de nieuwe invulling die het rapport Teulings-1 voor de micro-economie biedt. Ze zijn concreet en te actualiseren. Het marktdenken blijft echter voor het CE behouden, want het komt ook in andere domeinen terug, zoals in B, E en N.
- Domein Q biedt, in het licht van de Europese (EU, EMU) actualiteit, de meeste aanknopingspunten voor leerlingen om specifieke SE-onderdelen in te vullen die de vaardigheden toetsen, zoals in de praktische opdrachten.
- Het domein N levert vaak bouwstoffen voor de betoogopdracht in het CE, meestal gekoppeld aan P. Daarom blijft het tot de CE-stof behoren.
- Omdat in de commissie enige bezorgdheid bestaat of aan de reductiedoelstelling is voldaan, stelt de commissie voor om ook in het domein M (CE-deel) enige reductie toe te passen door het schrappen van enkele vrij technische onderdelen.
- De commissie adviseert voor fase 3 (explicitering CE-stof) op onderdelen elementen te schrappen op basis van het vakdossier Economie van de SLO.

² Zie voor het hele rapport: <http://www.minocw.nl/tweedefase/ruimte2efase/12.html>. Inmiddels heeft de commissie Teulings zijn definitieve advies uitgebracht. Het nieuwe programma wordt in mei 2006 vastgesteld. Een syllabus bij dat nieuwe programma verschijnt begin 2007.

2. Verdeling examinering CE/SE

Vorig hoofdstuk in acht nemend, ziet de verdeling van de stof over het CE en het SE er als volgt uit:

Verplichte CE- stof		Verplichte SE-stof	
B	Arbeidsmarkt	D	Betalingsbalans
C	Internationale arbeidsverdeling	H	Consumeren en welvaart
E	Wisselkoersen	I	Producers en welvaart
K	Inkomensvorming	J	Goederenmarkten
L	Inkomensverdeling	Q	Europese integratie
M	Economische kringloop		
N	Markt, overheid en economische orde		
P	Sociale Zekerheid		
8		5	

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C, E, K, L, M, N en P, in combinatie met domein A.

De CVE stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CVE maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

3. Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

Domein A: Vaardigheden en werkwijzen

eindterm A1: Economische aspecten van concrete maatschappelijke vraagstukken

De kandidaat kan

bij concrete maatschappelijke vraagstukken op het gebied van:

- inkomen en welvaart;
- groei en stagnatie;
- internationale integratie;
- ordening en sturing;

de economische aspecten:

- productie;
- verdeling;
- besteding;
- financiering;

onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

eindterm A2: Economische instrumenten

De kandidaat kan

- economische werkwijzen toepassen;
- economische begrippen hanteren;
- economische grootheden hanteren;
- economische relaties analyseren.

eindterm A3: Economische perspectieven en belangen

De kandidaat kan

economische perspectieven onderkennen die werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen kunnen hebben.

economische belangen onderkennen die uit de verschillende perspectieven kunnen voortvloeien.

eindterm A4: Informatievaardigheden

De kandidaat kan

verschillende typen (onderzoeks)vragen herkennen en zelfstandig (onderzoeks)vragen formuleren en daarbij onderscheid maken tussen:

- beschrijvende/beeldvormende (onderzoeks)vragen;
- analytische/verklarende (onderzoeks)vragen;
- (onderzoeks)vragen met het oog op waardering/standpuntbepaling.

in relatie tot een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag informatie verwerven en daarbij:

- de informatiebehoefte vaststellen;
- beschikbare informatiebronnen inventariseren;
- relevante informatiebronnen selecteren;
- zelf informatie verzamelen, mede met behulp van ICT;
- beoordelen of voldoende informatie verzameld is.

verworven en/of gegeven informatie vanuit een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag ordenen en daarbij:

- informatie beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit;
- informatie (her)ordenen en bewerken (eventueel rekenkundig), mede met behulp van ICT;
- conclusies formuleren ten aanzien van een (onderzoeks)vraag en deze onderbouwen;

- een standpunt bepalen en dit onderbouwen en daarbij:
 - feiten van meningen onderscheiden;
 - in het geding zijnde waarden herkennen;
 - eigen waarden en opvattingen confronteren met die van anderen;
 - mogelijke consequenties van een standpunt aangeven;
- een beargumenteerd standpunt formuleren;
- luisteren naar de standpunten van anderen.

gegevens vertalen, mede met gebruikmaking van ICT:

- van verbaal naar grafisch en vice versa;
- van verbaal naar tabellarisch en vice versa;
- van tabellarisch naar grafisch en vice versa;
- van verbaal naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
- van tabellarisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
- van grafisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa.

de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen en daarbij:

- een geëigend medium kiezen (bijv. mondeling, schriftelijk, (audio)visueel), mede met behulp van ICT;
- rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden.

eindterm A5: Rekenvaardigheden

De kandidaat kan, mede met gebruikmaking van ICT,

- basisrekenvaardigheden toepassen:
 - rekenregels van optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen;
 - machtsverheffen, worteltrekken;
 - positieve en negatieve getallen;
 - breuken;
 - decimalen;
 - percentages, perunages, promillages;
 - verhoudingen;
 - rekenen met grote/kleine getallen;
 - schatten, benaderen.
- werken met vergelijkingen:
 - oplossen van een onbekende;
 - oplossen van een stelsel van vergelijkingen via substitutie;
 - hanteren van assenstelsels en kwadranten;
 - toepassen van eerste-, tweede- en derdegraads vergelijkingen (bepalen van waarden, tekenen van de grafiek, bepalen van snijpunten, hellingshoek, richtingscoëfficiënt, tangens, tekenonderzoek (onderzoek minima en maxima), differentiëren (uitsluitend eerste afgeleide bij veeltermfuncties met één variabele).
- werken met statistiek:
 - indexcijfers (partieel, samengesteld (gewogen, ongewogen), verleggen van de basis)
 - diagrammen (lijndiagram (enkelvoudig, samengesteld), staafdiagram (enkelvoudig, samengesteld), cirkeldiagram);
 - tabellen (rijen en kolommen, indelingen in klassen (percentielen, decielen e.d.), cumuleren);
 - gemiddelden (ongewogen, gewogen).

eindterm A6: Strategische vaardigheden

De kandidaat kan in relatief eenvoudige gevallen redeneren binnen vooronderstellingen en daarbij:

- gebruik maken van expliciete vooronderstellingen;
 - gebruik maken van een kosten-baten-analyse.
- oorzaken en gevolgen aangeven en daarbij:
- het complexe karakter onderkennen van maatschappelijke vraagstukken;
 - de relatie tussen oorzaken en gevolgen analyseren;
 - onderscheid maken tussen het gewicht van verschillende oorzaken;

- gewenste en ongewenste gevolgen van elkaar onderscheiden;
 - gevolgen op korte termijn onderscheiden van gevolgen op lange(re) termijn.
- problemen en oplossingen aangeven en daarbij:
- aangeven dat voor complexe maatschappelijke vraagstukken vaak meerdere oplossingen mogelijk zijn;
 - effecten van verschillende oplossingen aangeven;
 - aangeven dat oplossingen tot nieuwe problemen kunnen leiden.
- onderscheid maken in evenwicht en dynamiek en daarbij:
- evenwichtige situaties onderscheiden van onevenwichtige situaties;
 - aangeven dat evenwichtssituaties het gevolg kunnen zijn van gemaakte keuzen;
 - aangeven dat door wijzigende omstandigheden een verstoring van een evenwicht kan ontstaan;
 - aangeven dat verstoring van een evenwicht kan leiden tot het maken van nieuwe keuzen.

Domein B: Arbeidsmarkt

7. De kandidaat kan de omvang en de samenstelling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt analyseren. In deze analyse betreft de kandidaat kenmerken van en mogelijke oplossingen voor onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt en komt de dynamiek van de arbeidsmarkt aan de orde.

eindterm B1: Omvang en samenstelling van de beroepsbevolking analyseren: het aanbod van arbeid.

- Veranderingen in het aanbod van arbeid als gevolg van geboorteoverschot/-tekort, vergrijzing, migratie.
- De invloed van wetgeving: leerplicht, pensioenplicht, regelingen voor tijdelijk of vervroegd uittreden, hoogte van het (minimum)loon, belastingtarieven.
- De maatschappelijke opvattingen: verdeling betaald/onbetaald werk, werken/leren.
- De organisatie van het arbeidsproces: kinderopvang, deeltijdbanen, flexibele werktijden, aanpassing van de werkplek aan de mogelijkheden van de werknemer.
- Het onderscheid tussen werkzame beroepsbevolking (ook aangeduid met arbeidsvolume, werkgelegenheid) en werkloze beroepsbevolking (ook aangeduid met geregistreeerde werkloosheid, werkzoekenden zonder baan) in arbeidsjaren en personen.

eindterm B2: Omvang en samenstelling van de werkgelegenheid analyseren: de vraag naar arbeid.

- De effectieve vraag: verandering van de vraag naar arbeid door een verandering in de bestedingen.
- De arbeidskosten: de toename van de vraag naar arbeid door lagere arbeidskosten; de afname van de vraag naar arbeid als lagere arbeidskosten gepaard gaan met aantasting van de koopkracht.
- De arbeidstijd: mate van herbezetting bij arbeidstijdverkorting, ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit; voorbeelden van arbeidstijdverkorting.
- De bedrijfstijd: het verband tussen bedrijfstijdverlenging en de kostprijs van de producten; voorbeelden van bedrijfstijdverlenging.
- Het investeringsklimaat.
- De relatie tussen arbeidstijd, bedrijfstijd en flexibilisering van de arbeidscontracten.
- De relatie tussen loon, arbeidsproductiviteit, arbeidskosten, inflatie, concurrentiepositie, rendement, werkgelegenheid en werkloosheid.

eindterm B3: Ontwikkeling van de mobiliteit van het aanbod van arbeid analyseren.

- De ontwikkeling van de arbeidsverdeling: intern (binnen huishoudingen), extern (tussen huishoudingen) en geografisch (tussen regio's/landen).
- De geografische mobiliteit: regionale verschillen in werkgelegenheid en werkloosheid.
- De mogelijkheden om de geografische mobiliteit te beïnvloeden: verhuiskostenregelingen, prijsbeleid (kosten van vervoer), bereikbaarheid (afstand tussen wonen en werken).
- De mobiliteit tussen beroepsgroepen: verschillende kansen op werkloosheid bij diverse beroepsgroepen (om- her- en bijscholing, beloningsverschillen).

- De mobiliteit tussen werken en niet-werken: de kwetsbare positie van allochtonen, langdurig werklozen, schoolverlaters, herintreders.
- Financiële prikkels om te gaan werken/mensen aan te nemen: grotere verschillen tussen uitkering en lonen, fiscale voordelen (zoals arbeidskorting), verlaging minimumloon, arbeidskostensubsidies.

eindterm B4: De manier beschrijven waarop werkloosheid en werkgelegenheid worden gemeten.

- Het onderscheid tussen meten in arbeidsjaren en in personen.
- De verschillende manieren waarop werkloosheid en werkgelegenheid worden gedefinieerd.
- Het onderscheid tussen werken in loondienst en als zelfstandige; het onderscheid tussen voltijd, deeltijd en flexibel werken.

eindterm B5: Het ontstaan van werkloosheid en de gevolgen ervan analyseren.

- De conjunctuurwerkloosheid als gevolg van de ontwikkeling van de bestedingen.
- De structuurwerkloosheid in kwantitatieve zin als gevolg van de ontwikkeling van de internationale concurrentiepositie, de rendementspositie van het bedrijfsleven en overheidsbeleid.
- De structuurwerkloosheid in kwalitatieve zin als gevolg van de ontwikkeling van de scholingsgraad, de arbeids(on)geschiktheid, de mobiliteit en de arbeidsbemiddeling; vacatures naast werkloosheid.
- De frictiewerkloosheid als gevolg van het feit dat het vinden van een baan/werknemer enige tijd kost.
- De seizoenwerkloosheid als gevolg van een niet regelmatige vraag/productie (klimaat, aard van het product/voorziening); voor het seizoen gecorrigeerde werkloosheidscijfers.
- Individuele en maatschappelijke gevolgen van werkloosheid: verlies koopkracht, sociale isolatie, sociale spanningen.

eindterm B6: De verschijnselen verborgen werkloosheid en verborgen werkgelegenheid analyseren.

- De verborgen werkloosheid: de relatie tussen de vraag naar arbeid en de omvang van het arbeidsaanbod; het aanzuig- en ontmoedigingseffect.
- De verborgen werkgelegenheid: zwart betaalde banen, informele banen.

eindterm B7: Verklaar waarom elke vorm van werkloosheid vraagt om een eigen oplossingsbenadering.

- De conjunctuurwerkloosheid: vergroten effectieve vraag door belasting- en premieverlaging, vergroten geldhoeveelheid en/of vergroten overheidsbestedingen.
- De kwantitatieve structuurwerkloosheid: stimuleren innovatie, arbeidstijdverkorting, bedrijfstijdaanpassing, vervroegd uitreden, beheersing/verlagen (arbeids)kosten.
- De kwalitatieve structuurwerkloosheid: scholing, quotering, loonsubsidies, verhuis- en reiskostenvergoeding.
- De frictiewerkloosheid: voorlichting, individuele bemiddeling.
- De seizoenwerkloosheid: diversificatie, klimaatinvesteringen (seizoensverlenging).
- Het onderscheid tussen werkloosheid op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene werkloosheid (op de gehele arbeidsmarkt).

eindterm B8: Analyseren hoe een tekort aan arbeidskrachten kan worden bestreden.

- Gevolgen van een overspannen arbeidsmarkt: loon-prijsspiraal, verloren gaan van afzetmarkten.
- Een tijdelijk tekort: buitenlandse werknemers aantrekken, belastingverhoging en/of verlaging overheidsbestedingen, overwerken.
- Een langdurig tekort: arbeidsbesparende innovatie, flexibele pensionering, kinderopvang, deeltijdwerk, immigratie.
- Het onderscheid tussen tekorten op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene tekorten (op de gehele arbeidsmarkt).

Domein C: Internationale arbeidsverdeling

8. De kandidaat kan de oorzaken en gevolgen van internationale economische samenwerking en integratie en de problematiek inzake vrijhandel en protectie analyseren.

eindterm C1: Het proces van internationale arbeidsverdeling analyseren.

- Het ontstaan van internationale handel door specialisatie in de productie van bepaalde goederen en diensten.
- De invloed van internationale handel op de allocatie van de productiefactoren en de omvang van de productie.
- Oorzaken van een sterke/zwakke internationale concurrentiepositie: absolute en relatieve kostenverschillen op grond van klimaat, geografische ligging, bodemgesteldheid, schaalvoordelen, scholingsgraad van de beroepsbevolking, sociale rust, infrastructuur.
- De invloed van binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op de internationale concurrentiepositie: (arbeids)kostenniveau, wisselkoers, knowhow, productiestructuur.

eindterm C2: Motieven, manieren en gevolgen van vrijhandel en protectie analyseren.

- Motieven voor vrijhandel: er wordt gestreefd naar een zo efficiënt mogelijke productie in het kader van het bevorderen van de welvaart.
- Gevolgen van (toenemende) vrijhandel: er kan sprake zijn van een verplaatsing van productie en werkgelegenheid.
- Motieven voor protectie: beschermen van binnenlandse werkgelegenheid, het op gang helpen van nieuwe industrieën, onafhankelijkheid bewaren bij productie van strategische goederen en diensten, vergelding voor protectie door andere landen.
- (Non-)tarifaire protectiemaatregelen: invoertarieven heffen, vaststellen van importquota/contingenten, strenge kwaliteitseisen stellen, aankoop van vreemde valuta's beperken, subsidiëren van binnenlandse productie en export.
- Gevolgen van protectie: protectie lokt protectie uit (handelsonderzoek), binnenlandse prijsstijgingen, beperking van de keuze van goederen en diensten.
- Het onderscheid tussen de doorwerking van protectie op bedrijven die produceren voor de binnenlandse markt en bedrijven die gericht zijn op export en import.

eindterm C3: Motieven voor integratie verklaren.

- De samenhang tussen integratie en de vergroting van markten: wegvallen van grensbelemmeringen, mobiliteit van productiefactoren.
- De samenhang tussen integratie en schaalvoordelen bij de productie: kosten speur- en ontwikkelwerk, uniforme normen en standaarden.

eindterm C4: Ideaaltypen van internationale economische integratie verklaren.

- De vrijhandelszone: het ontbreken van onderlinge handelsbelemmeringen.
- De douane-unie: als vrijhandelszone maar met een gemeenschappelijk buitentarief.
- De gemeenschappelijke markt: als douane-unie maar uitgebreid met een vrij verkeer van productiefactoren.
- De economische unie: als de gemeenschappelijke markt maar uitgebreid met een gecoördineerde economische politiek, gemeenschappelijke instellingen en supranationale besluitvorming.
- De economische en monetaire unie: als de economische unie en verder nog een gemeenschappelijke munt en een supranationale centrale bank en centraal (gecoördineerd) monetair beleid.

eindterm C5: Mondiale organen met betrekking tot de internationale handel en economische samenwerking beschrijven.

- De WTO (Wereldhandelsorganisatie): bevorderen van de internationale vrijhandel door het afschaffen van non-tarifaire handelsbelemmeringen, het verminderen van tarifaire handelsbelemmeringen, de antidumpingheffing en de 'meest begunstigde'-clausule.
- De OESO (Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling): vergelijkende studies en adviezen met betrekking tot het gevoerde en te voeren economisch beleid in de aangesloten landen.

Domein E: Wisselkoersen

10. De kandidaat kan de relatie leggen tussen de geld- en goederenstromen van en naar het buitenland en de wisselkoers van een valuta. Daarbij kan de kandidaat voor- en nadelen analyseren van vaste dan wel zwevende wisselkoersen en in deze analyse de instrumenten voor wisselkoersbeleid betrekken.

eindterm E1: Vraag en aanbod op de valutamarkt analyseren.

- De factoren die de vraag naar een valuta bepalen: export op de lopende rekening, import van kapitaal.
- De factoren die het aanbod van een valuta bepalen: import op de lopende rekening, export van kapitaal.
- Appreciatie en depreciatie van een valuta door veranderingen in vraag en aanbod op de valutamarkt.

eindterm E2: De scharnierfunctie van de wisselkoers tussen de binnenlandse en de buitenlandse economie analyseren.

- De invloed van wisselkoersveranderingen op binnenlandse en buitenlandse prijzen en daarmee op het volume van export en import.
- De invloed van veranderingen in binnenlandse en buitenlandse prijzen op het volume van export en import en daarmee op het saldo betalingsbalans en de wisselkoers.
- De relatie tussen de hoogte van (officiële) rentetarieven, de internationale kapitaalstromen en de wisselkoers.

eindterm E3: Voor- en nadelen van het systeem van zwevende wisselkoersen analyseren.

- Voordelen van zwevende wisselkoersen: permanent evenwicht op de valutamarkt (betalingsbalans) en dus ruimte voor zelfstandig binnenlands beleid; het ontbreken van de noodzaak tot het aanhouden van valutareserves.
- Het nadeel van zwevende wisselkoersen: onzekerheid die het internationale handelsverkeer kan schaden.
- Het versterkende effect dat speculatie kan hebben op de wisselkoersen.

eindterm E4: Voor- en nadelen van een systeem van vaste wisselkoersen analyseren.

- Een vaste wisselkoersverhouding als afspraak.
- Het voordeel van vaste wisselkoersen: zekerheid die het internationale handelsverkeer kan bevorderen.
- Nadelen van vaste wisselkoersen: geen permanent evenwicht op de valutamarkt (betalingsbalans), de noodzaak van binnenlandse aanpassingen bij verstoringen en het aanhouden van valutareserves.

eindterm E5: De werking en de voor- en nadelen van een systeem van stabiele wisselkoersen analyseren.

- Stabiele wisselkoersen als wisselkoersen met aanpasbare spilkoersen en bandbreedte;
- Appreciatie en depreciatie binnen de bandbreedte (bovenste en onderste interventiekoers).
- Interventie door centrale banken via aan- en verkopen op de valutamarkt bij (dreigende) overschrijding van de bandbreedte.
- De rol van (officiële) rentetarieven bij het handhaven van de vaste wisselkoers bij vrij internationaal kapitaalverkeer.
- Devaluatie en revaluatie van een munt bij ernstige/blijvende onevenwichtigheden.
- De moeilijke houdbaarheid van dit systeem bij speculatie(golven) indien valuta's 'door de markt' over- of ondergewaardeerd worden geacht.
- Het tegengaan van ongewenste ontwikkelingen via gecoördineerd ingrijpen van de monetaire autoriteiten: rentepolitiek en interventie op de valutamarkt.

Domein K: Inkomensvorming en inflatie

16. De kandidaat kan de beloning voor de productiefactoren benoemen en is in staat om het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht te analyseren, mede gelet op het proces van loonvorming in Nederland. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van inflatie verklaren en deze in verband brengen met het renteniveau.

eindterm K1: Karakteristieken van de productiefactoren beschrijven.

- Soorten arbeid: geschoold, geoefend, ongeschoold; de heterogeniteit van de productiefactor arbeid.
- De ontwikkeling van de productiefactor arbeid: groei deeltijdwerk, toename participatiegraad, verkorting van de arbeidstijd (per week, per jaar, per mensenleven), toenemende scholingsgraad.
- De factoren die de arbeidsproductiviteit bepalen: arbeidsverdeling, scholing, kapitaalvorming.
- Soorten natuur: natuurlijke omgeving, natuurlijke hulpbronnen, ligging; de heterogeniteit van de productiefactor natuur.
- De ontwikkeling van de productiefactor natuur: externe effecten, uitputting natuurlijke hulpbronnen; milieuvervuiling.
- De invloed van de technische ontwikkeling (product- en procesinnovatie) op de kwaliteit van het milieu: duurzame ontwikkeling.
- Soorten kapitaalgoederen: vaste en vlottende.
- De ontwikkeling van de productiefactor kapitaal: mechanisering, automatisering, schaalvergroting, verlenging van de bedrijfstijd (langere werkdag, werken in weekend, continudiensten).
- De productiviteit van kapitaal: diepte- en breedte-investeringen; kapitaalintensiteit (kapitaal/arbeid-verhouding).
- De invloed van de technische ontwikkeling (product- en procesinnovatie) op de kapitaalintensiteit van de productie.

eindterm K2: De beloningen van de productiefactoren beschrijven.

- De inkomens van de productiefactoren.
- Het loon als beloning voor het beschikbaar stellen van arbeid.
- De pacht als beloning voor het beschikbaar stellen van natuur.
- De rente (interest) als beloning voor het beschikbaar stellen van kapitaal (vermogen).

eindterm K3: Het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht analyseren.

- Het onderscheid tussen (netto) nominaal en (netto) reëel inkomen (koopkracht).
- Het onderscheid tussen nominale en reële rente.
- De consumentenprijsindex als gewogen gemiddelde van een aantal partiële prijsindexcijfers; de wegingscoëfficiënten.
- Het budgetonderzoek van het CBS om de samenstelling van de consumptieve uitgaven te bepalen.
- Het gebruik van een consumentenprijsindex in de CAO-onderhandelingen (prijscompensatie).
- De invloed van inflatieverwachtingen op het spaar- en bestedingsgedrag: het instandhouden van de reële waarde van het vermogen, versneld besteden.

eindterm K4: Oorzaken en gevolgen van inflatie (en deflatie) en de rol van de rente daarbij analyseren.

- Binnenlandse oorzaken van inflatie: overbesteding (bestedingsinflatie), kostenstijgingen (kosteninflatie) en verhogen van de winstmarge (winstinflatie).
- Buitenlandse oorzaken van inflatie: stijging van de invoerprijzen.
- De gevolgen van inflatie voor de koopkracht, de rente (nominaal en reëel), het spaargedrag, het bestedingsgedrag, de inkomens- en vermogens(verhoudingen), de internationale concurrentiepositie.
- De inflatiebestrijding door middel van de (officiële) rentetarieven en de beperkte effectiviteit van dit instrument bij vrij verkeer van kapitaal.

Opmerking: voor deflatie geldt mutatis mutandis hetzelfde als wat over inflatie is gezegd.

Opmerking: het begrip monetaire inflatie wordt niet gevraagd zodat 'inflatie' altijd betrekking heeft op prijsstijgingen.

eindterm K5: Op hoofdlijnen de inhoud van de collectieve en individuele arbeidsovereenkomst beschrijven.

- Het verband tussen de collectieve arbeidsovereenkomst en de individuele arbeidsovereenkomst.
- Primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden.
- Prijscompensatie, initiële en incidentele loonstijging.
- Machtsposities en belangentegenstellingen bij de CAO-onderhandelingen die afhankelijk zijn van de arbeidsmarktsituatie.

eindterm K6: Op hoofdlijnen de jaarlijks cyclus van het sociaal-economisch overleg beschrijven.

- De betrokkenheid van drie partijen - werkgeversorganisaties, werknemersorganisaties en overheid - bij het Centraal Overleg in de Stichting van de Arbeid; het Centraal Akkoord.
- Het verschil in doelstelling tussen die drie partijen.
- CAO-onderhandelingen per bedrijf of bedrijfstak; het algemeen verbindend verklaren van CAO's.
- De samenhang tussen de Rijksbegroting (Miljoenennota) en de Macro-economische Verkenning (MEV); de invloed daarvan op het arbeidsvoorwaardenoverleg.

eindterm K7: De rol van de overheid in de loonvorming analyseren.

- De invloed die de overheid heeft op de ruimte voor de salarissen in de collectieve sector.
- De overheid die als werkgever onderhandelt over ambtenarensalarissen.
- De overheid die CAO's wel of niet algemeen verbindend kan verklaren.
- De overheid die via de belastingen, sociale premies en subsidies de financiële positie van werkgevers en werknemers beïnvloedt en zo de uitkomsten van de onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden.
- De functies van het minimum(jeugd)loon: minimale beloning, bestaansminimum, basis voor minimumuitkeringen.
- Het voordeel (belastinginkomsten) en nadeel (ambtenarensalarissen, werkloosheid) van hogere lonen voor de overheid.

Domein L: Inkomensverdeling

17. De kandidaat kan met betrekking tot de personele inkomensverdeling en de categoriale inkomensverdeling de ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie analyseren. In deze analyse kan de kandidaat het ontstaan van personele inkomensverschillen verklaren en de gevolgen van deze verschillen voor de arbeidsmarkt en de rol van de overheid in deze beschrijven.

eindterm L1: De personele inkomensverdeling beschrijven en de oorzaken van inkomensverschillen verklaren.

- Het begrip primair inkomen.
- Het begrip personele inkomensverdeling (verdeling over personen of huishoudens); de grafische weergave van de personele inkomensverdeling door middel van een Lorenzkromme.
- De oorzaken van inkomensverschillen: productiviteitsverschillen, inspanningsverschillen, verwervingsverschillen (zoals duur van de opleiding, vereiste ervaring), schaarsteverschillen, machtsverschillen, vermogensverschillen.
- De gevolgen van inkomensverschillen: enerzijds prikkel tot prestaties en mobiliteit en anderzijds mogelijk sociale onrechtvaardigheid en migratie.

eindterm L2: De ontwikkeling van de personele inkomensverdeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie analyseren.

- Het onderscheid tussen primair, secundair en tertiair inkomen.
- De begrippen nivelleren en denivelleren als verandering van de inkomensverhoudingen.
- Manieren om te (de)nivelleren: progressieve/degressieve belastingen/premies, inkomensafhankelijke subsidies/prijzen, maxima en minima bij inkomens(groei).
- De gevolgen van inkomens(de)nivellering voor het spaargedrag, de mate van ontduiken en/of ontwijken van lasten, het aanbod op de arbeidsmarkt.
- Motieven voor de overheid om specifieke goederen te belasten respectievelijk te subsidiëren (gezondheid, milieu, cultuurwaarden) en de gevolgen daarvan voor de tertiaire inkomensverdeling.
- De stabiliserende werking van de sociale zekerheid voor de economie.

eindterm L3: De ontwikkeling van de categoriale inkomensverdeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie analyseren.

- Het begrip categoriale inkomensverdeling (verdeling naar loon, pacht, winst en interest).
- Het onderscheid tussen arbeidsinkomen en overig inkomen: de arbeidsinkomensquote van bedrijven en de quote van het overig inkomen.
- De loonruimte; keuzes bij aanwending van de loonruimte (o.a. loonstijging, arbeidstijdverkortung, scholing) hebben invloed op de categoriale inkomensverdeling.
- De relatie tussen de arbeidsproductiviteit, de bruto loonkosten, reële arbeidskosten en de arbeidsinkomensquote.
- De relatie tussen de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote, de omvang en de aard van de investeringen en de werkgelegenheid.

Domein M: Economische kringloop

18. De kandidaat kan de samenhang tussen de macro-economische grootheden beschrijven en zowel de omvang als ontwikkeling van de productiecapaciteit en de nationale bestedingen verklaren. Tevens kan de kandidaat de beïnvloeding van bovenstaande zaken opsplitsen in conjunctuur- en structuurbeleid.

eindterm M1: De samenhang tussen macro-economische grootheden analyseren door middel van de kringloop en de balansvergelijking.

- De begrippen nationaal product en nationaal inkomen; bruto/netto, factor kosten/marktprijzen, binnenlands/nationaal.
- De meting van de omvang van het nationale inkomen/product via de toegevoegde waarde, de factorinkomens en het verbruik (finale bestedingen); de meetproblemen (het ontbreken van prijzen en van een eenduidige begripsbepaling).

- De begrippen consumeren en sparen.
- Het begrip investeren: bruto-investeringen, netto-investeringen (uitbreidingsinvesteringen en voorraadmutaties) en vervangingsinvesteringen; vast en vlottend kapitaal; afschrijvingen.
- Het begrip overheidsontvangsten: directe belastingen en indirecte belastingen als financieringsbron voor overheidsuitgaven.
- Het begrip overheidsuitgaven: bestedingen en overdrachten.
- Het begrip overheidsbestedingen: onderscheid tussen consumptie en investeringen.
- Het begrip betalingsbalans: het saldo van de ontvangsten uit export (goederen, diensten, inkomens) minus de uitgaven aan import (goederen, diensten, inkomens).
- De omvang van de macro-economische grootheden in relatie tot het nationale inkomen: gemiddelde quotes (als perunage of percentage).
- De verandering van de macro-economische grootheden in relatie tot de verandering van het nationale inkomen: marginale quotes (als perunage of percentage).
- De schematische weergave van de geldkringloop tussen de sectoren gezinnen, bedrijven, buitenland en overheid.
- De gelijkheid van het saldo buitenland en het nationale spaarsaldo.
- De macro-economische identiteiten:

$$Y = C + S + B$$

$$Y = C + I + O + E - M$$

Opmerking: de gebruikte symbolen hebben de volgende betekenis:

Y = nationaal inkomen	I = particuliere investeringen
C = particuliere consumptie	O = overheidsbestedingen
S = particuliere besparingen	E = export lopende rekening
B = overheidsontvangsten	M = import lopende rekening
- De beperkte betekenis van het nationale product voor de meting en de vergelijking van de welvaart (informele productie, externe effecten, personele inkomensverdeling, bevolkingsomvang, prijsniveau).
- Het onderscheid tussen productiegroei (welvaart in enge zin) en welvaartsgroei (groei van de behoeftebevrediging, welvaart in ruime zin); het begrip economische groei in de zin van welvaartsgroei.
- De begrippen formele economie (geregistreerde productie) en informele economie (niet-geregistreerde productie); binnen de informele economie het onderscheid tussen een 'grijs circuit' (niet geregistreerd maar legaal) en een 'zwart circuit' (niet geregistreerd en illegaal).

eindterm M2: De omvang en ontwikkeling van de effectieve vraag analyseren.

- Het begrip conjunctuur als de ontwikkeling van het nationaal inkomen onder invloed van veranderingen in de effectieve vraag.
- De factoren die invloed hebben op de omvang van de bestedingen van consumenten, overheid, producenten en buitenland.
- De samenhang tussen bestedingen, productie, inkomen, bezettingsgraad, prijsniveau, saldo buitenland, begrotingssaldo van de overheid en werkgelegenheid.
- De invloed van verwachtingen en beleidskeuzes op de omvang en de ontwikkeling van de bestedingen.
- De conjunctuur (conjuncturele ontwikkeling) als de feitelijke groei van het nationale inkomen ten opzichte van de trendmatige groei van het nationale inkomen.
- Conjunctuurfasen: de begrippen laagconjunctuur (recessie en depressie) tegenover hoogconjunctuur.
- De algemene kenmerken van de beide fasen ten aanzien van bezettingsgraad, inflatie en werkgelegenheid/werkloosheid.
- De prognose van de conjuncturele ontwikkeling aan de hand van conjunctuurindicatoren (conjunctuurbarometer): consumenten- en producentenvertrouwen, orderportefeuille.

eindterm M3: De omvang en de ontwikkeling van de productiecapaciteit analyseren.

- De productiecapaciteit als de maximale hoeveelheid goederen en diensten die een land op korte termijn kan voortbrengen.
- Het onderscheid tussen theoretische productiecapaciteit en capaciteit bij normale bezetting.
- Het onderscheid tussen korte termijn (gegeven productiecapaciteit) en lange termijn (groei/krimp van de productiecapaciteit).
- De omvang en productiviteit van de productiefactoren als bepalend voor de omvang van de productiecapaciteit.
- De samenhang tussen het investeringsklimaat, de omvang van de investeringen en de productiecapaciteit.

eindterm M4: Gevolgen van het niet op elkaar aansluiten van de effectieve vraag en de productiecapaciteit analyseren.

- De omvang van de productiecapaciteit: arbeid respectievelijk kapitaal als knelpuntsfactor; arbeids- en kapitaalproductiviteit.
- Onderbesteding: situatie waarbij de effectieve vraag lager ligt dan de capaciteit bij normale bezetting.
- Overbesteding: situatie waarbij de effectieve vraag hoger ligt dan de capaciteit bij normale bezetting.
- Bestedingsevenwicht: situatie waarbij de effectieve vraag gelijk is aan de capaciteit bij normale bezetting.
- Bij elk van de drie situaties de algemene kenmerken met betrekking tot prijsontwikkeling, werkgelegenheid/werkloosheid.

eindterm M5: Analyseren waarom voortdurende groei van de productie tot problemen kan leiden.

- De spanning tussen productiegroei en streven naar ecologische duurzaamheid.
- Het concept van duurzame ontwikkeling: productiegroei in overeenstemming brengen met de behoeften van toekomstige generaties.
- Oorzaken van structurele onevenwichtigheden: starre (markt)verhoudingen, demografische ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen, uitputting hulpbronnen, aantasting leefmilieu.
- Mogelijke gevolgen/effecten van dit keuzevraagstuk: verandering in (internationale) concurrentiepositie, weerstand tegen veranderingsprocessen, hoge (investerings)kosten, gevolgen voor de overheidsfinanciën, fricties met andere belangen zoals werkgelegenheid en inkomensverdeling.

eindterm M6: Structurele en conjuncturele aspecten van de economische ontwikkeling analyseren met behulp van een korte termijn model met een vraagblok en een aanbodblok.

- Het klassieke uitgangspunt: de productiecapaciteit zal door de werking van het marktmechanisme volledig worden benut, werkloosheid is van tijdelijke aard, overheidsingrijpen werkt verstorend; het capaciteitseffect van investeringen.
- Het keynesiaanse uitgangspunt: de effectieve vraag bepaalt de omvang van de feitelijke productie, vanwege prijsstarheid kan langdurige werkloosheid optreden waardoor overheidsingrijpen noodzakelijk wordt; het bestedingseffect van investeringen.
- Het macro-economische korte termijn model:
 - Soorten relaties/vergelijkingen in modellen: definitie/gedrag/evenwicht; het onderscheid tussen ex ante en ex post.
 - Soorten grootheden/variabelen in modellen: endogeen/exogeen, autonoom/geïnduceerd, doel/instrument, voorraad/stroom.
 - Het oplossen van modellen door het uitdrukken van endogenen in exogenen; Opmerking: hierbij staat het algemene begrip centraal, niet de technische uitvoering van de modeloplossing.
 - Het gebruik van modellen, zowel in wiskundige vergelijkingen als in grafische vorm, voor analyse, beleidsvoorbereiding en voorspelling.

- De basisgedaante van het korte termijn model:

VRAAGBLOK $EV = C + I + O + E - M$ $W = EV$ $Y = W$ $C = c(Y - B) + C_0$ $B = bY$ $I = I_0$ $O = O_0$ $E = E_0$ $M = mY$	AANBODBLOK $Y^* = kK$ (knelpuntsfactor) $AV^* = Y^*/a$ $AV = Y/a$ $AA = A_0$ $U = AA - AV$ $U_S = AA - AV^*$ $U_C = U - U_S$
---	---

Opmerking: de gebruikte symbolen hebben de volgende betekenis:

EV = effectieve vraag	Y^* = productiecapaciteit
C = particuliere consumptie	K = kapitaalgoederenvoorraad
I = particuliere investeringen	AV^* = maximale arbeidsvraag
O = overheidsbestedingen	AV = arbeidsvraag
E = export (lopende rekening)	AA = arbeidsaanbod
M = import (lopende rekening)	U_S = structuurwerkloosheid
W = nationaal product	U_C = conjunctuurwerkloosheid
B = overheidsontvangsten	U = totale werkloosheid
c, b, m: coëfficiënten	a = arbeidsproductiviteit
suffix o: autonome grootheid	k = kapitaalproductiviteit

Opmerking: in een model hoeven niet altijd beide blokken te worden benut en afhankelijk van het doel kunnen ook andere opstellingen worden gemaakt (zoals uitgaande van $Y = C + S + B$) en andere symbolen worden gebruikt.

Opmerking: het afleiden van de multipliers zal niet worden gevraagd: gegeven multipliers moeten analytisch gebruikt kunnen worden.

- De betekenis van inkomensevenwicht en bestedingsevenwicht (volledige benutting van de productiecapaciteit).
- Variaties op het basismodel om de werking van beleidsmaatregelen en maatschappelijke ontwikkelingen te demonstreren zoals sociale zekerheid, autonome belastingcomponent, onderscheid loon- en niet-looninkomen, prijsgevoelige uitvoer en invoer (wisselkoers), rentegevoelige/afzetgevoelige investeringen, bevolkingsgroei, technische ontwikkeling.
- Een analyse van de in het model gehanteerde veronderstellingen en relaties.

Domein N: Markt, overheid en economische orde

19. De kandidaat kan de allocatie van productiefactoren op basis van het marktmechanisme alsmede op basis van het budgetmechanisme analyseren. In hoofdlijnen kan de kandidaat de samenstelling en de ontwikkeling van de overheidsfinanciën analyseren en in deze analyse de doelstellingen en instrumenten van economische politiek betrekken.

eindterm N1: Het verband analyseren tussen de wijze waarop de productiefactoren worden aangewend en de wijze waarop de economische orde functioneert.

- Het begrip allocatie als de wijze van aanwending van de productiefactoren: wat wordt geproduceerd (consumptiegoederen of kapitaalgoederen), hoe wordt geproduceerd (kapitaal- of arbeidsintensief), waar wordt geproduceerd (nationale en internationale arbeidsverdeling), hoeveel wordt geproduceerd (productiecapaciteit, bezettingsgraad, kapitaal- en arbeidsproductiviteit), wie produceert (markt of overheid, individuele of collectieve goederen), voor wie wordt geproduceerd (intermediair of eindverbruik).
- De allocatie als een keuzeprobleem dat ook internationale dimensies kent: opkomst nieuwe economische centra, internationale arbeidsverdeling, verschuiving internationale handelsstromen door economische blokvorming, gevolgen van vermindering protectie via WTO.
- Het begrip economische orde: hoe wordt besloten wat, hoe, waar, hoeveel, door wie en voor wie er geproduceerd wordt?
- Het verband tussen de wijze waarop de allocatievragen worden beantwoord en de manier waarop de economische orde functioneert.
Opmerking: het begrip 'optimale allocatie' wordt niet gevraagd.

eindterm N2: Analyseren op welke wijze via het marktmechanisme en via het budgetmechanisme de allocatie wordt gestuurd.

- Het marktmechanisme: gedecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- De werking van het marktmechanisme bij tekorten en overschotten: de prijs als signaal voor vragers en aanbieders.
- Het budgetmechanisme: gecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- De totstandkoming van beslissingen bij een bureaucratisch budgetmechanisme: vastgestelde waarden voor productieomvang en prijzen.
- Machtsverhoudingen als sturingsmechanisme.

eindterm N3: Beschrijven hoe in de gemengde economische orde van Nederland het marktmechanisme en het budgetmechanisme een rol spelen.

- Het onderscheid tussen individuele, collectieve en quasi-collectieve goederen.
- Motieven voor de overheid om de levering van individuele goederen wel of niet ter hand te nemen: efficiëntie (schaaleffecten), positieve en negatieve externe effecten, opvoedingsaspect (bemoeigoederen).
- De nadelen van de markteconomie: geen collectieve goederen, externe effecten, schoksgewijze aanpassingen (goederenmarkt en arbeidsmarkt), individuele onzekerheid, sociale onrechtvaardigheid.
- De nadelen van het budgetmechanisme: complexiteit, starheid, ontbreken van doelmatigheidsprikkels, individuele onvrijheid.
- De kenmerken van de gemengde economie in Nederland: consumenten- en producentenvrijheid binnen gestelde randvoorwaarden op terreinen zoals marktgedrag, milieu, veiligheid, sociale zekerheid.
- Nederland als overleconomie: de structuur van het sociaal-economisch overleg tussen overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties: functie Stichting van de Arbeid (centraal akkoord) en Sociaal-Economische Raad (advies) en ondernemingsraden.

eindterm N4: Op hoofdlijnen de organisatie en werkwijze van de rijksoverheid in Nederland beschrijven.

- Het samenspel tussen regering (voorbereidende en uitvoerende functies) en parlement (controlerend en wetgevende functies) bij het voeren van economische politiek.
- De manier waarop de rijksoverheid bij het voeren van economische politiek wordt ondersteund door:
 - SER: advisering bij belangrijke beleidsvoornemens op sociaal-economisch gebied.
 - CPB: informeren, adviseren en voorspellen op basis van economische modellen.
 - CBS: het verzamelen en publiceren van statistische gegevens.

eindterm N5: Inkomsten en uitgaven van de rijksoverheid beschrijven en de ontwikkeling daarvan analyseren.

- De belasting- en niet-belastingontvangsten:
 - Directe belastingen (belastingen op inkomen, winst en vermogen): inkomstenbelasting, vennootschapsbelasting, vermogensbelasting.
 - Indirecte belastingen (kostprijsverhogende belastingen): omzetbelasting, accijnzen, invoertarieven.
 - Niet-belastingontvangsten: aardgasbaten, opbrengsten uit staatsdeelnemingen en staatseigendommen, retributies, heffingen.
- De beginselen van belastingheffing: draagkrachtbeginsel (progressie), profijtbeginsel.
- Het systeem van de Nederlandse inkomstenbelasting:
 - Belastingtraject Box 1: bruto-inkomen, aftrekposten, belastbaar inkomen (werk en woning), schijventarief, inkomensheffing, heffingskortingen; de splitsing van de eerste en de tweede schijf in inkomstenbelasting en premies volksverzekeringen.
 - Belastingtraject Box 3: vermogen, bezittingen minus schulden, vrijstelling, belastbaar inkomen uit sparen en beleggen, fictief rendement, rendementsheffing.

- De loonheffing als voorheffing bij de inkomensheffing.
Opmerking: bedragen, voorwaarden, beperkingen en dergelijke worden niet bekend verondersteld.
- De begrippen belastingdruk en premiedruk (gemiddeld en marginaal), collectieve lasten en collectieve lastendruk.
- De uitgaven van de rijksoverheid naar economische categorieën: overheidsbestedingen (overheidsconsumptie en overheidsinvesteringen) en overdrachten.
- De uitgaven van de overheid naar departementale categorieën: per ministerie.
- De omvang en de samenstelling van de collectieve uitgaven en het aandeel van de collectieve uitgaven in het nationale inkomen in het licht van de visie op de rol van de overheid in de samenleving: privatisering (marktwerking), deregulering (flexibiliteit) en decentralisatie (besluitvorming op een zo laag mogelijk niveau).

eindterm N6: Het tekort/overschot op de rijksbegroting als mede het ontstaan, de functie, omvang en gevolgen van de staatsschuld analyseren.

- De financiering van het tekort van de rijksoverheid via staatsleningen (staatsobligaties).
- De samenhang tussen het begrotingstekort, het financieringstekort en (de groei van) de staatsschuld.
- De gevolgen van een hoge/stijgende staatsschuld(quote) voor toekomstige begrotingen (verdringen niet-rente-uitgaven), de rentestand (stijgende rentekosten voor onder andere het bedrijfsleven) en de inflatie (kosteninflatie door stijgende belastingdruk).
- De conjuncturele benadering van het financieringstekort: het anti-cyclische begrotingsbeleid.
- Het verschil tussen lenen voor consumptieve doeleinden en lenen voor investeringsdoeleinden in verband met de mate waarin overheidsschulden verantwoord worden geacht.
- De staatsschuldquote als vergelijkingsmaatstaf.
- De invloed van internationale afspraken op het overheidstekort.

eindterm N7: Doelstellingen van economische politiek met betrekking tot de allocatie-, stabilisatie- en (her)verdelingsfunctie van de overheid beschrijven.

- De doelstellingen van economische politiek:
 - Evenwichtige arbeidsmarkt
 - Prijsstabiliteit
 - Rechtvaardige inkomensverdeling
 - Evenwichtige betalingsbalans
 - Evenwichtige (duurzame) economische groei.
- De allocatiefunctie:
 - De overheid als producent van individuele (quasi-collectieve) en collectieve goederen vanwege noodzaak (geen individuele prijzen), efficiëntie (schaaleffecten), positieve en negatieve externe effecten, opvoedingsaspect (bemoeigoederen).
 - Marktregulering via heffingen, subsidies, geboden en verboden.
 - De invloed van belastingheffing op de allocatie zowel nationaal als via de internationale concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven.
- De stabilisatiefunctie.
 - Conjunctuurbeleid: het anti-cyclische begrotingsbeleid: hoe toe te passen, gekoppeld aan specifieke fasen van de conjunctuur.
 - Voor- en nadelen voor de overheid van anti-cyclisch begrotingsbeleid.
 - Structuurbeleid: het belang van een gezonde concurrentiepositie.
- De (her)verdelingsfunctie.
 - De invloed van de overheid op de inkomensverdeling via CAO- en (minimum) loonregelingen, prijs- en tariefbeleid, belasting- en premiebeleid, sociale zekerheid en subsidiebeleid.

eindterm N8: De werking van instrumenten van economische politiek analyseren.

- Instrumenten die ingrijpen in de omvang van productie, inkomen en bestedingen: begrotingspolitiek, inkomenspolitiek, prijspolitiek.
 - Instrumenten die ingrijpen in de structuur van productie, inkomen en bestedingen: structuurpolitiek, handelspolitiek, consumptiepolitiek.
 - Instrumenten die ingrijpen in de sturing van productie, inkomen en bestedingen: privatiserings- en dereguleringspolitiek, marktinterventiepolitiek.
- Opmerking: bij deze eindterm gaat het om sociaal-economische probleemstellingen met een actuele/praktische invalshoek waarbij -eventueel modelmatig- nagegaan wordt hoe de algemeen aanvaarde SER-doelstellingen van de economische politiek feitelijk worden ingevuld en met welk overheidsbeleid deze worden nagestreefd. Daarbij wordt verondersteld dat de kandidaat een globale notie heeft van de binnen-en buitenlandse sociaal-economische context waaronder begrepen de hoofdlijnen van de naoorlogse ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in Nederland. Het gaat in dit kader niet primair om parate kennis maar om het vermogen gegevens te interpreteren en beschikbare kennis toe te passen.

Domein P: Sociale zekerheid

21. De kandidaat kan het Nederlandse sociale stelsel beschrijven en de argumentatie omtrent meer of minder marktwerking in de sociale zekerheid verklaren. Tevens kan de kandidaat de invloed analyseren die sociale zekerheid kan hebben op de arbeidsmarkt.

eindterm P1: Achtergronden van het stelsel van sociale zekerheid in Nederland verklaren.

- Het doel van de sociale wetgeving in verband met de gewenste inkomensverdeling en bestaanszekerheid.
- De verzorgingsstaat: verzoening markteconomie met sociale doelstellingen (bestaanszekerheid, demping conjunctuurcyclus) en eigenbelang met solidariteit.
- De sociale zekerheid en de personele inkomensverdeling: het onderscheid tussen primair en secundair inkomen: de invloed van de sociale zekerheid op de inkomensverdeling (Lorenzkromme); inkomens(de)nivellering.

eindterm P2: Het stelsel van de sociale zekerheid in Nederland op hoofdlijnen beschrijven.

- Het onderscheid tussen sociale verzekeringen en sociale voorzieningen: het verschil in financiering (sociale verzekeringen uit premies en sociale voorzieningen uit de algemene middelen).
- Het onderscheid tussen volksverzekeringen en werknemersverzekeringen: het verschil in doelgroep en premieheffing; de werkgevers- en werknemerspremie bij de werknemersverzekeringen.
- Het onderscheid tussen waardeovaste en welvaartovaste uitkeringen.
- De bestaande werknemersverzekeringen.
- De bestaande volksverzekeringen.
- Sociale voorzieningen: Algemene Bijstandswet (ABW).
Opmerking: van de verzekeringen/voorzieningen: doelgroep, verzekering tegen kosten of inkomensderving, uitkering in de vorm van een bedrag of een percentage (geen bedragen/percentages).
Opmerking: de uitvoering van de sociale wetten (de instanties die de sociale zekerheid uitvoeren) wordt niet gevraagd.

eindterm P3: Verklaren waarom een deel van de sociale zekerheid via de particuliere markt georganiseerd is.

- Motieven om een deel van de (gezondheids)zorg wel/niet collectief te regelen: efficiency, eigen verantwoordelijkheid, verlagen collectieve lasten, zekerheid, solidariteit, lastenverdeling, betaalbaarheid voor de burger.
- De pensioenvoorzieningen: AOW als basisvoorziening, pensioenen als aanvulling.
- (Het principe van het) kapitaaldeckingsstelsel en het omslagstelsel.
- Flexibele pensionering: motieven en mogelijkheden.

eindterm P4: Verklaar op welke manier de kosten van de sociale zekerheid kunnen worden afgewenteld, ontweken en ontdoken en hoe oneigenlijk gebruik van uitkeringen ontstaat.

- Het afwentelen van hogere sociale premies: hogere loonkosten.
- Het (legaal) ontwijken van belasting- en premiebetaling: aanpassing bestedingspatroon, afname participatie in betaalde arbeid, looneisen, prijsstijgingen, belastingvlucht.
- Het (illegaal) ontdoken van belasting- en premiebetaling: zwart (laten) werken, werken met een uitkering, verzwijgen van omzet.
- Het ten onrechte gebruiken (misbruiken) van sociale verzekeringen door werkgevers en werknemers.
- Het verband tussen de hoogte van de uitkering en de hoogte van de belasting- en premiedruk en de mate van oneigenlijk gebruik.
- Het verband tussen de soort uitkering en de mogelijkheid van oneigenlijk gebruik.

eindterm P5: Verklaar hoe wordt getracht het oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid te bestrijden.

- Fraudebestrijding door strengere controle, eenvoudiger regels, hogere boetes.
- Aanscherpen regelgeving: strengere regels/voorwaarden bij de bepaling van de mate van arbeidsongeschiktheid, verplicht stellen van scholing, uitkering afhankelijk stellen van arbeidsverleden, herkeuring/strengere keuringseisen.
- Inbouwen van prikkels: verlies van vakantiedagen, privatisering van de uitvoering, inbouwen eigen risico en premiedifferentiatie, verlaging van de uitkering, verkorting van de uitkeringsperiode.

eindterm P6: Analyseren op welke wijze de sociale zekerheid vraag en aanbod op de arbeidsmarkt kan beïnvloeden.

- De relatie tussen de kosten van de sociale zekerheid, de arbeidskosten per product, het winst- en prijspeil, de (internationale) concurrentiepositie en de vraag naar arbeid.
- De hoogte van de arbeidskosten en de substitutie tussen kapitaal en arbeid: structuurwerkloosheid.
- De beperking van het aanbod van arbeid in verband met het financiële verschil tussen werken en niet werken: te klein verschil tussen nettoloon en netto-uitkering.
- De ontwikkeling in de relatie inactieven/actieven.

eindterm P7: Analyseren hoe wordt getracht de arbeidsparticipatie te vergroten en het beroep op de sociale zekerheid te verkleinen.

- Subsidies voor het in dienst nemen van langdurig werklozen.
- Individuele begeleiding bij scholing en het opdoen van werkervaring vanuit arbeidsbureau en sociale diensten.
- Uitbreiden van de mogelijkheden van kinderopvang.
- Privatisering van de sociale zekerheid.
- Flexibele pensionering.
- De gevolgen van een verandering van het deelnemingspercentage (participatiegraad) voor de omvang van de uitgaven van de collectieve sector en de financiering ervan, de hoogte van sociale premies/belastingen en de arbeidskosten: het begrip draagvlak.

4. Het centraal examen

Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, www.examenblad.nl.

Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor economie geldt de volgende vakspecifieke regel: Voor rekenfouten worden geen punten afgetrokken. Wanneer echter de kandidaat bij een berekening kennelijk verzuimd heeft door schatting controle op het antwoord uit te oefenen, wordt voor deze fouten één punt afgetrokken tot een maximum van drie punten voor het hele examen.

Hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, www.examenblad.nl.

Bijlage 1. Examenprogramma economie vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Arbeidsmarkt
Domein C	Internationale arbeidsverdeling
Domein D	Betalingsbalans
Domein E	Wisselkoersen
Domein F	<i>vervallen</i>
Domein G	<i>vervallen</i>
Domein H	Consument en welvaart
Domein I	Producers en welvaart
Domein J	Goederenmarkt
Domein K	Inkomensvorming en inflatie
Domein L	Inkomensverdeling
Domein M	Economische kringloop
Domein N	Markt, overheid en economische orde
Domein O	<i>vervallen</i>
Domein P	Sociale zekerheid
Domein Q	Europese integratie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C, E, K, L, M, N en P, in combinatie met domein A.

De CVE stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CVE maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Economische aspecten van concrete maatschappelijke vraagstukken

1. De kandidaat kan bij concrete maatschappelijke vraagstukken de economische aspecten onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

Subdomein A2: Economische instrumenten

2. De kandidaat kan:

- economische werkwijzen toepassen;
- economische begrippen hanteren;
- economische grootheden hanteren;
- economische relaties verklaren.

Subdomein A3: Economische perspectieven en belangen

3. De kandidaat kan economische perspectieven en daaruit voortvloeiende belangen onderkennen van werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen.

Subdomein A4: Informatievaardigheden

4. De kandidaat kan:
- verschillende typen (onderzoeks)vragen herkennen en zelfstandig (onderzoeks)vragen formuleren;
 - in relatie tot een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag informatie verwerven;
 - informatie vanuit een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag selecteren en ordenen;
 - verbale, grafische, tabellarische en wiskundige/rekenkundige gegevens onderling vertalen, mede met gebruikmaking van ICT;
 - de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A5: Rekenvaardigheden

5. De kandidaat kan, mede met gebruikmaking van ICT:
- basisrekenvaardigheden toepassen;
 - werken met vergelijkingen;
 - werken met statistiek.

Subdomein A6: Strategische vaardigheden

6. De kandidaat kan in relatief eenvoudige gevallen:
- redeneren binnen expliciete vooronderstellingen en daarbij gebruik maken van een kosten-baten-analyse;
 - in complexe maatschappelijke vraagstukken de relatie tussen oorzaken en gevolgen verklaren, het gewicht van verschillende oorzaken afwegen en gewenste van ongewenste gevolgen onderscheiden;
 - in complexe maatschappelijke vraagstukken problemen signaleren en meerdere oplossingen aangeven met hun mogelijke effecten;
 - onderscheid maken in evenwicht en dynamiek, daarbij evenwichtige situaties onderscheiden van onevenwichtige situaties en consequenties van verstoring van het evenwicht aangeven.

Subdomein A7: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Arbeidsmarkt

7. De kandidaat kan de omvang en de samenstelling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt analyseren. In deze analyse betreft de kandidaat kenmerken van en mogelijke oplossingen voor onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt en komt de dynamiek van de arbeidsmarkt aan de orde.

Domein C: Internationale arbeidsverdeling

8. De kandidaat kan de oorzaken en gevolgen van internationale economische samenwerking en integratie *en* de problematiek inzake vrijhandel en protectie analyseren.

Domein D: Betalingsbalans

9. De kandidaat kan karakteristieken van de internationale handel verklaren en daarbij gebruikmaken van de betalingsbalans en het onderscheid lopende rekening en kapitaalrekening. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van onevenwichtigheden op de betalingsbalans analyseren en daarbij aangeven op welke manieren betalingsbalansevenwicht gerealiseerd kan worden.

Domein E: Wisselkoersen

10. De kandidaat kan de relatie leggen tussen de geld- en goederenstromen van en naar het buitenland en de wisselkoers van een valuta. Daarbij kan de kandidaat voor- en nadelen analyseren van vaste dan wel zwevende wisselkoersen en in deze analyse de instrumenten voor wisselkoersbeleid betrekken.

Domein F: Bankwezen

11. *Vervallen.*

Domein G: Geldwezen

12. *Vervallen.*

Domein H: Consument en welvaart

13. De kandidaat kan de samenhang tussen behoeften, beschikbare middelen en mate van welvaart analyseren, de hieruit voortvloeiende vraag naar goederen verklaren en daarbij de motieven voor en manieren van overheidsingrijpen beschrijven.

Domein I: Produceren en welvaart

14. De kandidaat kan de productie, de structuur van kosten en opbrengsten en de doelstellingen van ondernemingen analyseren. Tevens kan de kandidaat het ontstaan van toegevoegde waarde bij ondernemingen verklaren en de relatie leggen met de inkomensvorming.

Domein J: Goederenmarkt

15. De kandidaat kan de werking van het marktmechanisme analyseren. In deze analyse betreft de kandidaat het ontstaan van marktimperfecties en de motieven voor en manieren van overheidsingrijpen.

Domein K: Inkomensvorming en inflatie

16. De kandidaat kan de beloning voor de productiefactoren benoemen en is in staat om het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht te analyseren, mede gelet op het proces van loonvorming in Nederland. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van inflatie verklaren en deze in verband brengen met het renteniveau.

Domein L: Inkomensverdeling

17. De kandidaat kan met betrekking tot de personele inkomensverdeling en de categoriale inkomensverdeling de ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie analyseren. In deze analyse kan de kandidaat het ontstaan van personele inkomensverschillen verklaren en de gevolgen van deze verschillen voor de arbeidsmarkt en de rol van de overheid in deze beschrijven.

Domein M: Economische kringloop

18. De kandidaat kan de samenhang tussen de macro-economische grootheden beschrijven en zowel de omvang als ontwikkeling van de productiecapaciteit en de nationale bestedingen verklaren. Tevens kan de kandidaat de beïnvloeding van bovenstaande zaken opsplitsen in conjunctuur- en structuurbeleid.

Domein N: Markt, overheid en economische orde

19. De kandidaat kan de allocatie van productiefactoren op basis van het marktmechanisme alsmede op basis van het budgetmechanisme analyseren. In hoofdlijnen kan de kandidaat de samenstelling en de ontwikkeling van de overheidsfinanciën analyseren en in deze analyse de doelstellingen en instrumenten van economische politiek betrekken.

Domein O: Onderontwikkeling

20. *Vervallen.*

Domein P: Sociale zekerheid

21. De kandidaat kan het Nederlandse sociale stelsel beschrijven en de argumentatie omtrent meer of minder marktwerking in de sociale zekerheid verklaren. Tevens kan de kandidaat de invloed analyseren die sociale zekerheid kan hebben op de arbeidsmarkt.

Domein Q: Europese integratie

22. De kandidaat kan de besluitvorming binnen de Europese Unie en binnen de Economische en Monetaire Unie op hoofdlijnen beschrijven en analyseren welke gevolgen een toenemende Europese integratie heeft voor de nationale economische politiek.